

Η έννοια του ομαδικού

«Όρθιοι και μόνοι μας στην φοβερή ερημία του πλήθους».

Μανόλης Αναγνωστάκης

Πώς ορίζεται η ομάδα και σε τι οφείλεται η ιδιαιτερότητά της; Είναι το μέγεθος, δηλαδή ο αριθμός των συμμετεχόντων, εκείνο που χαρακτηρίζει ένα ανθρώπινο σύνολο ως ομάδα; Είναι η εξωτερική του εμφάνιση, δηλαδή το στοιχείο της ομοιομορφίας που μπορεί να διακρίνεται στο επίπεδο της συλλογικής συμπεριφοράς, ή το στοιχείο της κανονικότητας μέσα από την επανάληψη εσωτερικών διαδικασιών που ρυθμίζουν τη ζωή της ομάδας; Είναι το είδος και η ένταση των σχέσεων ανάμεσα στα μέλη; Ή μήπως το κοινό βίωμα της συγκατοίκησης σε μια ενότητα που αποτελείται από περισσότερους ανθρώπους;

Θα πρέπει κατ' αρχάς να παρατηρήσουμε ότι οι ορισμοί της ομάδας ποικίλουν και σε γενικές γραμμές διαφέρουν ανάλογα με το πρίσμα μέσα από το οποίο αυτή εξετάζεται. Όταν δηλαδή το πρίσμα είναι περισσότερο κοινωνιολογικό, στις ομάδες δεν έχει καμιά σημασία *ποια* πρόσωπα τις αποτελούν, ούτε αυτές ορίζονται από τις διαπροσωπικές σχέσεις των συμμετεχόντων.

Σ' αυτή την περίπτωση, οι ομάδες ορίζονται κυρίως από τους κοινωνικούς και ψυχο-κοινωνικούς παράγοντες που τείνουν, σε ό,τι αφορά τις μεγάλες ομάδες, να εξομοιώνουν αυτά τα άτομα μεταξύ τους και να τα ομοιογενοποιούν, ενώ από το άλλο μέρος –και ιδιαίτερα στην περίπτωση των μικρών ομάδων– να δημιουργούν κοινωνικούς τρόπους του *σχετίζεσθαι*. Τρόπους οι οποίοι επαναλαμβάνονται απρόσωπα και ανώνυμα σαν τελετουργίες, κάθε φορά που ένας αριθμός ατόμων, ανεξάρτητα όπως είπαμε από *ποια* είναι αυτά, συνυπάρχει σε μια συγκεκριμένου τύπου ομαδική κατάσταση.

Για να αναφέρουμε ένα παράδειγμα, οι μαθητές μαζί με τον εκπαιδευτικό είναι μέλη της σχολικής τάξης, η οποία ως ομάδα είναι δυνατόν να αποτελεί α-

ντικείμενο ενδιαφέροντος της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης. Αυτό που μπορεί να εξετάζεται από τη συγκεκριμένη προσέγγιση σε δι-ατομικό επίπεδο είναι το πώς συνδέονται και επικοινωνούν μεταξύ τους μαθητές και εκπαιδευτικοί, ως κοινωνικά υποκείμενα, μέσα από τους συγκεκριμένους ρόλους τους και στο συγκεκριμένο από θεσμική άποψη πλαίσιο κοινωνικής επικοινωνίας, δηλαδή το σχολείο.

Επίσης, από τη σκοπιά της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης, η σύνθεση της ομάδας-τάξης, αν απασχολήσει τον ειδικό στο επίπεδο της μικρο-κλίμακας, σε επίπεδο δηλαδή διατομικής –κοινωνικής– επικοινωνίας, αυτό θα γίνει μόνο σχετικά με την κοινωνική και ταξική προέλευση των υποκειμένων και τις συναφείς πολιτισμικές αναφορές τους. Με άλλα λόγια, τα ατομικά υποκείμενα δεν θεωρείται ότι έχουν την έννοια του *προσώπου*, αλλά του *εκ-προσώπου*. Είναι *άνωνυμα* και λογίζονται κατεξοχήν ως αντιπρόσωποι των κοινωνικο-πολιτισμικών καταβολών και εντάξεών τους.

Κατ' αναλογία, *α-πρόσωπα* και *άνωνυμα* μπορεί να βλέπονται από τον ειδικό και τα μέλη μιας οικογένειας ή μιας ομάδας εργασίας, στα πλαίσια πάντα μικρο-κοινωνιολογικών προσεγγίσεων που ασχολούνται με τις σχεσιακές διαδικασίες, διά των οποίων ρυθμίζονται εσωτερικά πτυχές της οικογενειακής ή εργασιακής καθημερινότητας αντίστοιχα.

Η κοινωνιολογική όμως προσέγγιση δεν έχει να κάνει μόνο με ζητήματα *κοινωνικής επικοινωνίας* μέσα σε μια ομάδα ή ανάμεσα σε περισσότερες ομάδες, όπως αυτά λ.χ. που μελέτησαν οι εκπρόσωποι της Σχολής της Συμβολικής Αλληλεπίδρασης (ο E. Goffman και άλλοι). Έχει να κάνει και με συγκεκριμένου τύπου αναλύσεις του κοινωνικού γίγνεσθαι (λειτουργιστικού ή δομο-λειτουργιστικού) με όρους *κοινωνικής ομάδας*. Οι αναλύσεις αυτές εγγράφονται σε μια μεγάλη κοινωνιολογική παράδοση (βλέπε T. Parsons, R. Merton και άλλους που ακολούθησαν) που βλέπει την κοινωνική δυναμική να διαμορφώνεται μέσα από την αλληλεπίδραση κοινωνικών ομάδων, να παρουσιάζει κρίσεις και δυσλειτουργίες και να περνά από τη μια κατάσταση ισορροπίας στην άλλη. Η έννοια της *κοινωνικής ομάδας*, από αυτή την άποψη, παραπέμπει συνήθως σε πολυπληθή ανθρώπινα σύνολα με κοινά χαρακτηριστικά (ηλικιακά, φυλετικά, θρησκευτικά, εθνικά, επαγγελματικά, κοινωνικο-οικονομικά, ψυχοκοινωνικά κ.ά.), που έχουν την έννοια συλλογικών κοινωνικών υποκειμένων.

Παραδείγματα τέτοιων ομάδων θα μπορούσαμε να αναφέρουμε πολλά: μια θρησκευτική ή μια εθνική μειονότητα, τους πρόσφυγες ή τους Αθίγγανους που μπορεί να διαβιούν σε μια χώρα, τα μέλη μιας οποιασδήποτε επαγγελματικής – επιστημονικής συντεχνίας, όπως λ.χ. οι γιατροί ή οι δικηγόροι, τους αγρότες,

τους δημοσίους υπαλλήλους, τους ανέργους, αλλά επίσης και μια συγκεκριμένη ηλικιακή κατηγορία, όπως τα παιδιά (όταν λ.χ. αυτά θεωρούνται ομάδα πίεσης απέναντι στους γονείς), η νεολαία, οι μαθητές ή οι φοιτητές, η τρίτη ηλικία κ.λπ.

Δεν αρκούν όμως μόνο τα κοινά χαρακτηριστικά για να προσδιορίσουν μια κοινωνική ομάδα. Αυτό που κυρίως καθιστά ομάδα ένα κοινωνικό σύνολο είναι οι σχέσεις. Είναι η ύπαρξη και η δυναμική των σχέσεων αλληλεπίδρασης, συμμαχίας, ανταγωνισμού και σύγκρουσης, που το σύνολο αυτό μπορεί να παρουσιάζει στο εσωτερικό του ή να έχει με άλλα αντίστοιχα συλλογικά κοινωνικά μορφώματα, με άλλες κοινωνικές ομάδες.

Τα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας αντιμετωπίζουν συνήθως παρόμοια κοινωνικά προβλήματα, ενώ χαρακτηρίζονται επίσης από ένα λιγότερο ή περισσότερο κοινό τρόπο να αντιλαμβάνονται τις συνθήκες της κοινωνικής τους ύπαρξης. Μοιράζονται δηλαδή τις ίδιες κοινωνικές αναπαραστάσεις (Ναυρίδης, 1994, σελ. 165), κάτι που μεταξύ των άλλων συνεπάγεται και την υιοθέτηση κοινών μορφών δράσης ή αδράνειας απέναντι σε καταστάσεις που μπορεί να αντιμετωπίζουν.

Στο γενικότερο πλαίσιο της δυναμικής της κοινωνικής αλλαγής, οι διάφορες κοινωνικές ομάδες επικοινωνούν διαρκώς με άλλες, αλληλεπιδρούν και συγκρούονται μεταξύ τους, επιδιώκοντας η κάθε μια για τον εαυτό της τη μέγιστη δυνατή κοινωνική και πολιτική επιρροή. Ορισμένοι συγγραφείς ασχολήθηκαν ερευνητικά και μελέτησαν μέσα από προσεγγίσεις κοινωνιολογικές ή ψυχο-κοινωνιολογικές αυτού του τύπου τις δι-ομαδικές σχέσεις, χρησιμοποιώντας τον όρο *μειονότητες* (βλ. λ.χ. Παπαστάμου και Μιούνου, 1983).

Από το άλλο μέρος, η ψυχοκοινωνιολογία επικεντρώνεται κατεξοχήν στη μικρο-κλίμακα και ενδιαφέρεται κυρίως για τη συναισθηματική και συγκινησιακή ζωή των ομάδων. Αυτό σημαίνει ότι στο συγκεκριμένο θεωρητικό και εμπειρικό πλαίσιο, κλινικό ή ερευνητικό, οι συμμετέχοντες εξετάζονται πλέον ως πρόσωπα που επικοινωνούν «συν-κατασκευάζοντας» *δι-υποκειμενικές πραγματικότητες*: πραγματικότητες δηλαδή που δημιουργούνται διαρκώς εκ των ένδον, μέσα από το μίγρμα κοινών βιωμάτων συμμετοχής στην ίδια ομάδα.

Μέσα από αυτή τη *δι-υποκειμενική* κατασκευή της ομαδικής πραγματικότητας αναδομείται και η *υποκειμενικότητα* των συμμετεχόντων. Δημιουργούνται, με άλλα λόγια, και σε ατομικό επίπεδο οι ψυχολογικές προϋποθέσεις, ώστε το κάθε μέλος να προσλαμβάνει και άρα να ορίζει με το δικό του τρόπο τόσο την ίδια την ομάδα όσο και τη συμμετοχή του σ' αυτή. Δεν σημαίνει λ.χ. το

ίδιο για όλους τους συμμετέχοντες η οριστική αποχώρηση ενός μέλους απ' την ομάδα. Έτσι, σε μια ομάδα μπορεί να συνυπάρχουν τόσες ψυχικές απεικονίσεις της όσα είναι και τα μέλη της ομάδας. Οι ψυχικές δε αυτές απεικονίσεις, οι *αναπαραστάσεις* της ομάδας, είναι κατεξοχήν δυναμικές. Με μια διπλή έννοια: με την έννοια της δράσης, αλλά και μ' εκείνη της αλλαγής. Πρόκειται δηλαδή για *αναπαραστάσεις*, που αφενός είναι δράσεις (και αλληλεπιδρώσεις) και αφετέρου υπόκεινται σε μια διαρκή αλλαγή, επηρεαζόμενες και αυτές από την αλληλεπίδραση στην οποία συμμετέχουν.

Από την άποψη του μεγέθους, η ψυχοκοινωνιολογία ασχολείται ως επί το πλείστον με τις λεγόμενες *μικρές* (από 3-4 έως 12 άτομα) ή τις *μεσαίες* ομάδες (από 15 έως 60, περίπου, άτομα). Ο αριθμός 3 αποτελεί το ελάχιστο για να υπάρχει ομάδα.

Πράγματι, οντογενετικά η δυαδική σχέση παραπέμπει στην πρωταρχική συμβιωτική σχέση με τη μητέρα. Ήταν κατά κάποιον τρόπο ο «προθάλαμος» για την είσοδο στην κοινωνικότητα. Για να πραγματοποιηθεί αυτή η είσοδος, προϋπόθεση και για την είσοδο στη γλώσσα, χρειάστηκε να παρεμβληθεί ο τρίτος, ο πατέρας, ως συμβολικός εκπρόσωπος του νόμου και της κοινωνικής τάξης.

Στις ομάδες θεραπείας είναι καλό να συμμετέχουν 6-8 άτομα, ενώ στις εκπαιδευτικές ομάδες κατάλληλο μέγεθος θεωρούνται τα 10-12 άτομα. Στις μεγαλύτερες ομάδες, αυτές που ονομάζουμε *μεσαίες*, η συνοχή τείνει να διασπάται και δημιουργούνται υπο-ομάδες.

Από την άποψη της μεθόδου, στον αντίποδα της κοινωνιολογικής προσέγγισης που βασίζεται στην τεχνική των ερωτηματολογίων και στην παρατήρηση, η ψυχοκοινωνιολογία χρησιμοποιεί μια ειδική μορφή παρατήρησης κατά την οποία ο παρατηρητής αποστασιοποιείται μεν σχετικά, αλλά δεν διαχωρίζεται από το αντικείμενο της παρατήρησης, εν προκειμένω την ομάδα. Επικοινωνεί διαρκώς με την ομάδα, ιδιαίτερα δε με το να κοινοποιεί σ' αυτήν το αποτέλεσμα των παρατηρήσεών του, με τη μορφή ερμηνειών ή άλλων παρεμβάσεων. Κατά συνέπεια, ο ίδιος αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της ομάδας, κάτι που οφείλει να λαμβάνει υπόψη και στις παρατηρήσεις του. Το ζητούμενο εδώ είναι μια πλευρά της πραγματικότητας που έχει να κάνει με τη δι-υποκειμενικότητα και το βίωμα της ομαδικής ζωής.

Οι Didier Anzieu και Jacques-Yves Martin (Anzieu, Martin, 1968, σελ. 7-8) αναφέρουν ότι ο όρος «ομάδα», που στα γαλλικά είναι *groupe*, στα γερμανικά, *gruppe* και στα αγγλικά, *group*, προέρχεται από την ιταλική λέξη *gruppo* ή *gruppo*, η οποία τον 17ο αιώνα ανήκε αποκλειστικά στην τεχνική ορολογία των καλλιτεχνών και των εργαστηρίων τους και σήμαινε ένα σύνολο ανθρώπων

που απεικονίζονται σε ένα έργο ζωγραφικής ή γλυπτικής και αποτελούν μια θεματική ενότητα. Από τα μέσα και μόνο του 18ου αιώνα, η λέξη *groupe* άρχισε να σημαίνει μια συνάθροιση προσώπων.

Η πρώτη έννοια συνεπώς του όρου συνδέει την ομάδα με κάτι που φαίνεται από έξω, με μια παράσταση, την παράσταση μιας κοντινότητας, μιας συνάφειας ανάμεσα σε διαφορετικά πρόσωπα. Με αυτή την έννοια, πολύ πιο επεξεργασμένη βέβαια και δυναμική, αναφερόμενοι στον τρόπο λ.χ. που παίζει μια ποδοσφαιρική ομάδα, λέμε ότι «παίζει» ή «δεν παίζει ομαδικά». Αρκετά αργότερα, η ομάδα συνδέθηκε και με κάτι που μπορεί να «βλέπεται» εκ των έndon, με τα μάτια της ψυχής. Απέκτησε δηλαδή η ομάδα και την έννοια μιας ανα-παράστασης, μιας υποκειμενικής, όπως είπαμε και προηγουμένως, και ψυχικής απεικόνισης του βιώματος της συμμετοχής σ' ένα ανθρώπινο σύνολο.

Είναι γεγονός ότι η εισαγωγή της έννοιας της ομάδας στο χώρο των κοινωνικών επιστημών και των επιστημών του ανθρώπου και ειδικότερα της Ψυχολογίας, που συντελείται όπως είπαμε από τις αρχές του 20ού αιώνα, αποτελεί μια πραγματική ανατροπή και μια ρήξη αναφορικά με τις ισχύουσες μέχρι τότε αντιλήψεις για τον άνθρωπο. Η ατομικότητα τίθεται υπό επερώτηση. Στον τομέα της ψυχοπαθολογίας και γενικότερα των ψυχολογικών προβλημάτων που μπορεί να αντιμετωπίζει ένα άτομο, στους τομείς της εκπαίδευσης και της εργασίας, όλα πια είμαστε υποχρεωμένοι να τα βλέπουμε μέσα από σχέσεις, μέσα από τις διαπροσωπικές ομαδικές σχέσεις που υποτίθεται ότι τα προκαλούν.

Δύο είναι βασικά τα καινούρια στοιχεία που φέρνει μέσα της η έννοια του ομαδικού. Το πρώτο είναι το σχεσιακό, ότι δηλαδή για να κατανοήσουμε την ψυχική ζωή και τη συμπεριφορά ενός ανθρώπου πρέπει να τις εντάξουμε και να τις δούμε μέσα σε συγκεκριμένα πλαίσια διαπροσωπικών σχέσεων και στη δυναμική τους. Αυτό που έλεγε μερικές δεκαετίες νωρίτερα ο Karl Marx, αναφερόμενος όμως στον άνθρωπο ως κοινωνικό υποκείμενο, ότι δηλαδή «είναι το σύνολο των κοινωνικών του σχέσεων», μεταφέρθηκε και άρχισε να ισχύει πλέον –σ' ένα άλλο βέβαια επίπεδο– και στο χώρο της ψυχολογίας και της κοινωνικής ψυχολογίας.

Θα μπορούσε δηλαδή κατ' αντιστοιχία προς την ιστορική εκείνη ρήση του Marx να λεχθεί ότι ένας άνθρωπος είναι το σύνολο των οικογενειακών του σχέσεων ή το σύνολο των σχέσεών του με τους άλλους στον εργασιακό του χώρο κ.ο.κ., ανάλογα με το σχεσιακό πλαίσιο μέσα στο οποίο τον βλέπουμε.

Έτσι, παρ' όλο που, όπως είπαμε, η ομάδα ως ψυχοκοινωνιολογική έννοια προϋποθέτει την κατηγορία του προσώπου, από το άλλο μέρος, το ίδιο το πρό-

σωπο, ως μέλος πλέον μιας ομάδας, είναι αδιανόητο έξω από το πλέγμα των σχέσεων του με τους άλλους.

Το δεύτερο καινούριο στοιχείο είναι ότι κατά βάση οι ομαδικές διαπροσωπικές σχέσεις είναι συναισθηματικές. Με άλλα λόγια, ανεξάρτητα από τους πρακτικούς και αντικειμενικούς λόγους για τους οποίους έχει ιδρυθεί, υπάρχει και λειτουργεί μια ανθρώπινη ομάδα και ανεξάρτητα από τους στόχους που η ίδια έχει θέσει, οι οποίοι προσανατολίζουν τη δράση και τη διαδρομή της, στο βαθύτερο πυρήνα τους αυτά που συμβαίνουν στο εσωτερικό της και αυτά που η ίδια κάνει προσδιορίζονται από παράγοντες συναισθηματικούς και συγκινησιακούς, που έχουν να κάνουν με τις σχέσεις που διαμορφώνονται ανάμεσα στα μέλη της.

Μια ομάδα, λοιπόν, πρωτίστως δεν είναι ένα σύνολο ατόμων, αλλά ένα δυναμικό σύνολο σχέσεων· σχέσεων αλληλεπίδρασης ανάμεσα στα μέλη της. Η αλληλεπίδραση είναι άλλωστε που ορίζει, αφενός, τους ρόλους που υπάρχουν εντός της και, αφετέρου, το νοητό και φανταστικό όριο που διαχωρίζει αυτά που είναι και συμβαίνουν στο εσωτερικό της ομάδας από εκείνο που προσλαμβάνεται από την ίδια ως ανθρώπινο και κοινωνικό της περιβάλλον.

Η ομάδα είναι επίσης μια κοινή ιστορία, αλλά και οι σχέσεις με αυτή την ιστορία, που την αναπαράστασή της μοιράζονται μεταξύ τους τα μέλη της ομάδας. Σε κάθε οικογένεια, λ.χ., όλοι φαίνεται να συμφωνούν πάνω στην ίδια σε γενικές γραμμές αφήγηση, με μικρές ή μεγαλύτερες παραλλαγές, για το πώς αυτή δημιουργήθηκε, μεγάλωσε και εξελίχτηκε μέσα στα χρόνια. Και κάθε τέτοια άτυπη συλλογική προφορική ιστορία, όπως η ιστορία μιας οικογένειας, μιας σχολικής τάξης, μιας παρέας κ.λπ. περιλαμβάνει πολλές άλλες μικρές κοινές ιστορίες, πολλά στιγμιότυπα που σημειώθηκαν κατά τη διαδρομή της: Ένα ταξίδι, μια μετακόμιση, τη γέννηση ενός παιδιού, μια γνωριμία, μια γιορτή, μια επιτυχία ή μια αποτυχία, ένα θάνατο, μια απώλεια, ένα αστέιο, δραματικό ή παράξενο συμβάν.